

МАТЕРІАЛИ АРХІВУ М.В.ШАРЛЕМАНЯ

Шарлемань Микола Васильович (24.I. [6.II] 1887, м. Кременчук — 29.IV.1970, м. Київ) — видатний український зоолог, доктор біологічних наук, професор.

Архів М.В.Шарлеманя надходив до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР (тепер ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України) протягом декількох років. Частину матеріалів вчений передавав сам, решту — його спадкоємці. Переважна більшість документів архіву була опрацьована у 1971–1972 роках. Фонд нараховує 1231 одиницю зберігання і має номер 49. Крайні дати фонду 1918–1975 рр.

Фонд М.В.Шарлеманя — великий за обсягом і цікавий за змістом. Найбільш ранні, довоєнні матеріали представлені списком доповідей, запропонованих I-му з'їздові природознавців України, що мав відбутися у 1918 р. Серед інших у списку названі і декілька доповідей М.В.Шарлеманя: «Очерк современного распространения бобра на Украине», «Очерк исследования фауны Киевщины», «Киевское общество любителей природы и его деятельность», «Киевское орнитологическое общество имени К.Ф.Кесслера и его деятельность». Тематика доповідей свідчить про широту наукових інтересів та активну громадську діяльність вченого.

На жаль, у архіві зберігаються неповні списки праць М.В.Шарлеманя за 1909–1969 рр. [ф.49, од.зб.146]¹, вони нараховують понад 300 робіт, добре відомих науковій громадськості.

Особливий інтерес викликають праці, присвячені питанням вивчення та охорони навколишньої природи. Тривалі спостереження вченого були

покладені в основу таких робіт, як: «Изменение орнитофауны лесов окрестностей Киева за последние 50 лет» (1960) та «Качественные и количественные изменения орнитофауны г.Киева и его окрестностей за 60 лет XX ст.» (1965) [22, 43]. У цих працях М.В.Шарлемань з тривогою вказує на те, що деякі птахи Київщини з категорії видів, що гніздяться, перейшли до категорії пролітних і навіть залітних видів, та на зміни, які спостерігаються у складі птахів осілих і тих, що гніздяться. Вчений визначає і причини цього явища, зокрема, на прикладі Києво-Святошинського лісгоспу та заповідника Академії наук України у с.Старосілля (нині він затоплений Київським морем). Так, у 1941 році у заповіднику М.В.Шарлеманем було виявлено 207 видів птахів, з яких у лісі гніздилося понад 40 видів. У 1950 році, менше ніж через 10 років, вчений констатує відсутність у Старосіллі гнізд сірої чаплі, співочих дроздів та інших птахів. Водночас, вивчаючи орнитофауну м. Києва та його околиць, М.В.Шарлемань відзначає значне збільшення кількості стриживів, невелике — горихвісток-чорнушок, що гніздяться у місті. За спостереженнями вченого, у той же період (1950) у Києві з'явилися кільчаста горлиця та європейська канарка, що гніздяться у парках, збільшилася кількість звичайної горлиці. Питанням орнитофауни присвячені і наступні статті з архіву М.В.Шарлеманя — «К биологии серой мухоловки» [23], «К вопросу распространения кольчатой горлицы на Украине» [29–32], «О хозяйственном значении серой вороны» [54].

Вивчаючи фауну України і, зокрема, її столиці, М.В.Шарлемань робить цікаві висновки про географію поширення деяких видів тварин. Так, у статтях «Современное состояние поголовья речных бобров на Украине» [93] та «Бобры внутри городской черты Киева» [1] він пише про поселення бобрів у північній частині Труханова острова поблизу залізничного мосту, а також у південній частині острова Передмостна Слобідка північніше мосту ім. Є.О.Патона, на Чорторії та інших місцях, звертає увагу громадськості на недостатню охорону цих, чи не єдиних, місць в Європі, де бобри живуть в умовах міста.

Значний інтерес становлять праці вченого про плазунів та земноводних, які мають велике прикладне значення. Так, у рецензії на статтю «К вопросу о значении озёрной лягушки в рыбном хозяйстве» [25, 28] В.І.Тарашук зазначає: «Проф. Н.В.Шарлемань приводит ряд оригинальных наблюдений, представляющих интерес и заслуживающих опубликования, особенно в связи с развитием обширной сети водоемов на юге нашей страны . . . » [26].

Цікавими є і праці вченого, що носять загальний характер, наприклад, «Очерки природы Советской Украины» [63], «Реки восточных областей

Украины как зоогеографические координаты» [88]. Вони базуються, в основному, на власних спостереженнях автора, що провадилися з 1902 року. У своїй рецензії на ряд праць М.В.Шарлеманя член-кореспондент АН України Є.В.Зверезомб-Зубовський пише: «Почти во всех очерках видно стремление автора осветить вопрос с практической точки зрения . . . » [64].

Будучи громадським інспектором Українського товариства охорони природи [1076], М.В.Шарлемань у своїх доповідях та статтях, таких як «Днепровский гидропарк под Киевом как комплексный памятник природы и задачи его охраны» [10], «Еще о разрушителях природы» [15], «И в реках Украины рыба исчезает» [21], «Охрана природы в Советской Украине» [61], «К истории охраны природы на Украине» [37], «Охота на дрофу на Украине должна быть запрещена» [59, 60], «К охране старых дубов на Украине» [39], вказує на причини загибелі окремих видів тварин, птахів та риб і закликає громадськість до негайного захисту рідної природи.

М.В.Шарлемань активно виступає і на захист пам'яток історії та культури України: Києво-Печерської лаври, Видубецького монастиря, будинку колишньої Києво-Могилянської академії та історичної річки Почайни у зв'язку із забудовою Оболоні.

Предметом особливої зацікавленості вченого було питання про еволюцію природи, а саме, якою вона була багато років тому. Такі його праці, як «Фауна та мисливство навкруги Києва 900 років тому» [135], «Очерки природы Древней Руси» [62], «Природа и люди Киевской Руси» [78], «Слово о полку Игореве» и нерелигиозная стенопись Софийского музея-заповедника в Киеве как материал по краеведению Киевской Руси» [114], «Стенопись охотничьего содержания Софийского заповедника-музея в Киеве как источник по краеведению Киевской Руси» [132], допомагають краще пізнати історію рідної землі не тільки фахівцям-природознавцям, а й тим, хто просто цікавиться цією проблематикою. Підкреслюючи особливу значимість піднятого у останній статті матеріалу, академік Д.С.Лихачов зазначає у своїй рецензії: «Воссозданная проф. Н.В.Шарлеманем картина животного мира и охотничьего быта Киевской Руси и сама по себе заслуживала бы глубокого внимания, но ее значение во много раз увеличивается от того, что она отчетливо свидетельствует о самобытном местном происхождении прославленных росписей. В этом большое не только научное, но и политическое значение работы проф. Н.В.Шарлеманя. Его работа поднимает общую весомость культуры Киевской Руси в целом из ее лучших проявлений» [133].

Праці, присвячені вивченню «Слова о полку Игореве», геніальної пам'ятки часів Київської Русі, займають досить велике місце в архіві вченого. М.В.Шарлемань серйозно вивчав зоогеографію, історію природи,

біологію, прекрасно знав історію Київської Русі. Якщо до нього «Слово» в основному вивчалось представниками гуманітарних наук — лінгвістами, літературознавцями, істориками, то М.В.Шарлемань підійшов до розгляду твору з точки зору професіонала-біолога, зоолога та мисливствознавця, побачивши у ньому не тільки літературну пам'ятку, але і джерело відомостей з краєзнавства та природознавства. Це дозволило М.В.Шарлеманю пролити світло на неясні місця «Слова о полку Игореве», збагатити його образи. Пояснення дослідника глибоко наукові та аргументовані, а тому переконливі. У некролозі, присвяченому М.В.Шарлеманю, Л.О.Дмитрієв пише: «... в настоящее время ни одно комментированное издание «Слова», ни одно исследование, в котором обращается внимание на реалии памятника, не может обойтись без ссылок на труды Н.В.Шарлеманя, посвященные «Слову». Для медиевистов Н.В.Шарлемань известный и признанный специалист по «Слову о полку Игореве» [1169].

М.В.Шарлемань вивчав «Слово» не тільки як вчений-природознавець — він запропонував свої варіанти перекладу твору на російську та українську мови. Ним же був написаний проект тексту екскурсії «По Киеву со «Словом о полку Игореве» [106], який, без сумніву, ще зможе знадобитися київським екскурсоводам.

М.В.Шарлемань завжди приділяв багато уваги роботі з молоддю — юними любителями природи: він керував гуртком юних натуралістів у Київському палаці піонерів, Київському зоопарку, Зоологічному музеї Академії наук України, на станції юннатів. Саме для молоді були написані «Нариси природи для юних натуралістів» [50], «Поради юннатам щодо вивчення деяких тварин» [74]. Дехто з його учнів стали відомими вченими і завжди з подякою згадували свого вчителя. Так, І.С.Даревський у своєму листі пише Миколі Васильовичу: «Вы руководили моими первыми работами по герпетологии, и я с благодарностью вспоминаю время, когда занимался у вас в Зоомузее, вспоминаю наши с Вами поездки по Днепру, наши экскурсии, которые столько мне дали» [546].

Частина матеріалів архіву стосується діяльності Головного управління у справах мисливського господарства при Раді Міністрів УРСР: довідки про наукову роботу, доповідні записки про стан мисливського господарства України та його перспективи, проект постанови Ради Міністрів УРСР 1949 р. «Об организации Государственной о заказника «Конча-Заспа», довідки про мисливські угіддя Кончі-Заспи [1126–1134]. В архіві збереглися протоколи засідань науково-технічної ради Головного управління у справах мисливського господарства при Раді Міністрів УРСР з 10 лютого до 23 березня 1951

р. [1149–1155], з яких видно, що на засіданнях ради заслуховувалися питання розвитку мисливського господарства України в зв'язку з будівництвом Каховської греблі та з інших питань.

Цікавим є листування Головного управління у справах мисливського господарства при Раді Міністрів УРСР з Українським товариством культурних зв'язків із закордоном, Британським музеєм, Музеєм натуральної історії у Лейдені (Голландія) про перебування на Україні окільцьованих у цих країнах птахів [1135–1148].

Архів зберігає анотації, рецензії та реферати з різних питань зоологічної науки (вітчизняної та іноземної) за 1953–1961 рр., які М.В.Шарлемань писав для реферативного журналу «Биология», що видавався Всесоюзним інститутом наукової та технічної інформації [149].

У 1968–1970 рр. М.В.Шарлемань пише свої «Воспоминания» [5] та статтю «Кияни в Африці» — спогад про експедицію трьох київських мисливців: архітектора В.В.Городецького, лікаря М.М.Растроповича та цукрозаводчика Рубінштейна.

Значною частиною архіву є листування вченого (офіційне та приватне). Це, насамперед, листи М.В.Шарлеманя до наукових установ, товариств, редакцій газет, у яких він торкається різноманітних питань охорони природи: лист про скасування постанови з питання відстрілу лисиць на Україні цілий рік [194], оголошення Михайлової Гори культурно-історичним заповідником [198], відновлення заповідника Конча-Заспа [202; цього листа разом з М.В.Шарлеманем підписали художники М.Г.Дерегус, О.О.Шовкуненко, М.П.Глушенко].

Листи, адресовані вченому, містять пропозиції про співробітництво, прохання надати консультації, прочитати лекції та доповіді. Так, 1958 року Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова запрошує М.В.Шарлеманя взяти участь у роботі комісії з проблеми «Естественно-историческое районирование СССР для целей сельського хозяйства», 1950 року Київська обласна контора по заготівлі тваринної сировини просить виступити з доповіддю про стан мисливської фауни у області [246], Азово-Сивашський державний заповідник — визначити птахів у колекції [203]; Радянський комітет славістів запрошує взяти участь у роботі IV Міжнародного з'їзду славістів у серпні 1958 року [278–279]. Численні установи звертаються з проханням провести екскурсії [280–284], редакції журналів повідомляють про опублікування його праць.

Значний інтерес для дослідників становить приватне листування М.В.Шарлеманя. Так, у листах до Д.С.Лихачова вчений докладно розповідає про свої наукові плани та про бажання передати подаровані йому Дмитром Сергійовичем книги до Державної публічної бібліотеки

АН УРСР [329]; у листі до Плевако ділиться з Олександром Антоновичем своїми намірами подарувати власний архів відділові рукописів ДПБ АН УРСР. Листи, адресовані вченому, освітлюють його різнопланові зацікавлення, широту наукових інтересів. Колеги-зоологи, біологи розповідають М.В.Шарлеманю про плани своїх праць, спостереження за живою природою, звертаються за консультаціями, сповіщають про опублікування наукових робіт вченого [430–447, 452–455], турбуються про збереження та можливу відбудову пам'ятників архітектури [352–357].

Чи не найбільше в епістолярії М.В.Шарлеманя листів, присвячених його працям про «Слово о полку Игореве». У них — найвищі оцінки фахівців з цієї теми. Так, у листі від 7 лютого 1958 року академік Д.С.Лихачов (він надіслав до Шарлеманя 83 листи) пише: «Вы превосходный пропагандист «Слова» и делаете это лучше, чем мы, литературоведы. «Слово» у Вас, действительно, оживает и становится близким нашей современности» [696]. У листі В.П.Адріанової-Перетц від 5 жовтня 1947 року читаємо: «... для переводчиков «Слова» Ваши комментарии — настоящий клад» [348]. Теплою проїняті і листи М.К.Гудзія. В одному з них він так оцінює статтю М.В.Шарлеманя «По Днепру со «Словом о полку Игореве»: «Нужно быть замечательным краеведом и талантливым очеркистом, чтобы написать такую статью. Она написана и с литературной точки зрения так образно и научно, что может заинтересовать самого широко просвещенного читателя» [553]. Ще одна цитата на цей раз відомого письменника К.Паустовського: «Прочел Вашу блестящую работу о «Слове». Это интересно, точно и очень поэтично. Хотя, может быть, Вы, как автор, и не ощущаете этого с такой силой, как я — рядовой читатель» [832]. Необхідно також згадати дружні листи О.А.Плевако [834–879], В.І.Стеллецького, голови комісії по «Слову о полку Игореве» Спілки письменників СРСР, Л.О.Творогова, перекладача «Слова» [917–977]. Листування М.В.Шарлеманя з своїми учнями допомагає пізнати вченого як людину, самовіддано люблячу науку, великого трудівника на ниві вивченн та охорони природи [1042–1060]. Академік Д.С.Лихачов у своєму листі від 9 листопада 1962 року навіть запропонував М.В.Шарлеманю передати своє листування державі: «Переписка Ваша была бы очень интересна для нашего Пушкинского Дома. Я туда собираюсь пожертвовать свою...» [710].

Особливу увагу слід звернути на образотворчі матеріали архіву: портрет лі-аря В.К.Крамаренка (художник М.О.Родін) з дарчим написом, особисті фотографії М.В.Шарлеманя, види Києва, знімки звірів та птахів. Цікава тематична підбірка фотографій заповідника «Конча-Заспа» (1923–

1933). Рідкісні природні багатства Кончі-Заспи були визнані настільки цінними, що, крім співробітників різних наукових установ України, їх вивчала ще й експедиція АН СРСР під керівництвом академіка В.І.Вернадського. В архіві М.В.Шарлеманя зберігається цікава фотографія, датована 26 серпня 1928 року, на якій зображений В.І.Вернадський зі своїми співробітниками, членами експедиції до заповідних місць.

Окрім образотворчих, у фонді М.В.Шарлеманя зберігаються і картографічні матеріали (карти розповсюдження ссавців та птахів на території України, плани Дніпровського гідропарку, околиць Києва тощо) [1168].

Значну частину архіву становлять книги з дарчими написами.

Високий громадський статус вченого засвідчується значною кількістю різноманітних запрошень: на засідання Географічного товариства СРСР, Українського товариства охорони природи, на орнітологічні та мисливствознавчі конференції, Всесоюзні наради з питань вивчення давньоруської літератури, вечори, присвячені ювілеям видатних діячів науки і культури, виставки тощо.

Є у фонді і невелика кількість біографічних матеріалів. Це, поперше, автобіографія, написана М.В.Шарлеманем у 1945–1946 рр. [1061], трудова книжка [1064], документи про присудження йому вчених ступенів [1081–1084], різноманітні членські книжки та квитки [1085–1090], свідоцтва про народження та про шлюб з Ганною Парфентіївною Дзеверін [1062–1063].

Документи про наукову, науково-видавничу діяльність М.В.Шарлеманя можна знайти додатково у матеріалах Українського наукового товариства у Києві, де він очолював зоологічну секцію, екскурсійного бюро при музеї товариства (фонд № 10). В основному це протоколи засідань, різноманітні повідомлення, звіти Ради відділу природничих наук та зоологічної секції за 1918–1921 рр.

¹ Надалі вказуватиметься тільки номер одиниці зберігання цього фонду.

² Труды отдела древнерусской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. — Л., 1971. — Т.26. — С.374.